

XORAZM MUSIQIY USLUBI IJRO YO'LLARIDA SHEVA MASALASI

Yuldoshev Umidjon Yuldoshevich

Nizomiy nomidagi TDPU "Musiqqa madaniyati" fakulteti dotsenti, PhD.

Bahodirbekova Farangiz Ramzbek qizi

"Musiqqa ta'limi" yo'nalishi 2-kurs talabasi

Xorazm qipchoq shevalari grammatikasi o'zbek tilining umumiy grammatik xususiyatlaridan xoli emas. Undagi xususiyatlarning aksariyati fonetik farqlar tufayli paydo bo'lgan. Xorazm qipchoq shevalari grammatikasini qipchoq guruhiga kiruvchi boshqa turkiy tillar bilan qiyoslash o'zbek tilining tarixiy taraqqiyotining murakkab bosqichlarini tushuntirish va tarixiy grammatikamizdagi ko'plab morfologik shakllarning manbasini aniqlash uchun muhim faktlar berishi mumkin. Shevalarimizda (adabiy tilda bo'lgani kabi) o'ziga xos ko'rsatkichlarga ega bo'lgan indikativ, kirish, yo'nalish, o'rin-vaqt, chiqish kelishiklari nazariy jihatdan har xil variantlarda bir-birining o'rnini bosishi yoki bir-biriga parallel bo'lishi mumkin. qilingan

O'zbek mumtoz musiqasi o'zining hayotiyliigi, intellektualligi, g'oyaviyligi, o'ziga xos badiiy xususiyatlari bilan ajralib turadi. Uning mavzulari, g'oyaviy mazmunida xalqning mehnati, an'analari, turmush sharoiti, orzu-umidlari, kurashlari, g'alabalari o'z ifodasini topgan. Asarlarning xalq xarakterini ularning hayotiyliigi, himoya qiladigan dunyoqarashi belgilaydi. Klassik musiqqa asarlari o'ziga xos badiiy tizimga ega bo'lib, har bir janr ohangdor tuzilish va rivojlanish, shakl va o'ziga xos ijro uslubi xarakterini namoyon qiladi. Klassik musiqqa yuqori badiiy tizimdir. Unda xalqning badiiy didi, xalqning voqelikka estetik munosabati ifodalanadi.

Demak, estetik sezgilarimiz rivojida, go'zallikni, badiiy so'z qadr-qimmatini, ona tilimiz boyliklarini va musiqiy shevani his qilishimizda mumtoz musiqaning o'rnini beqiyosdir.

yetuk sozanda va xonandalar tomonidan nihoyatda sayqallangan, yuksak san'at namunasi darajasiga ko'tarilgan. An'anaviy ijrochilikning o'ziga xos nuqta nazaridan O'zbekistonda turli mahalliy ijrochilik maktablari tarixiy rivojlanish sharoitida alohida o'rin tutadi. Maqomchilik, dostonchilik, ashulachilik, sozandachilik kabi o'ziga xos maktablari bilan jilolanadi. An'anaviy san'atimizning ulkan bilimdoni ustoz Yusufjon qiziq Shakarjonov shunday ta'riflaydi: "Milliy musiqa san'atimiz bamisoli bir daraxt bo'lib, uning tomiri Xorazm, tanasi Buxoro, shoxlari Farg'onadir". [1; 11]. An'anaviy ijrochiligi tarixiga nazar tashlasak, XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida o'lkamizda mumtoz musiqa san'atining butun bir ijrochi avlodi yetishib chiqqanligining guvohi bo'lamiz. Ota Jalol, Ota G'iyos, Levi Boboxonov, Hoji Abdulaziz Abdurasulov, Domla Halim Ibodov, Mulla To'ychi Toshmuhammedov, Sodirxon hofiz Bobosharipov, Matyoqub Xarratov, Hamroqul qori To'raqulov, Mamadbuva Sattorov, Madali Hofiz, Ergash shoir Jumanbulbul o'g'li, Po'lkan shoir, Sherna baxshi, Islom Nazar o'g'li, Bola baxshi Abdullayev va keyinchalik ularning shogirdlari mumtoz musiqa san'atimiz xazinasini o'zlarining maqomlari, dostonlari, katta ashula va suvorolari bilan boyitdilar.

An'anaviy ijrochiligimizda ularning barchasi o'ziga xos ijro uslublari va yangi asarlar yaratdilar. Sodirxon hofiz, Bola baxshi ijrosidagi "Ushshoq", "Sodirxon ushshagi", "Bozirgon", "Oshiq Mahmud" dostonlarining nomlari, Mamadbuva, Boltaboyning "Yovvay Chorgoh" buyuk qo'shig'i Hofiz nomi bilan mashhur bo'ldi.

Xorazm qipchoq shevalari so'z boyligini O'zbekistonning boshqa mintaqalaridagi qipchoq shevalari bilan qiyoslash asosida ularning o'zaro farq va umumiyliklarining kelib chiqishiga sabab bo'lgan munosabatlari tahlil qilinib, bir millat vakillari sifatida har qanday vaziyatda saqlanib qoluvchi mushtarak leksikgrammatik birliklar haqidagi xulosalardan "Qoraqalpoq folklorshunosligi va adabiyoshunosligi tarixini tadqiq etish" (2017-2020) fundamental loyihasida foydalanilgan (O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Qoraqalpog'iston bo'limi Qoraqalpoq gumanitar fanlar ilmiy-tadqiqot institutining 2022-yil 23-iyundagi 221/3-son ma'lumotnomasi). [5.]. Xususan, mazkur tadqiqotda amalga

oshirilgan qipchoq shevalaridagi leksik-grammatik tahlili natijasida olingan ilmiy xulosalar akademiya elektron kutubxona bazasiga taqdim qilinib, Xorazm va Qoraqalpog'iston hududi azal-azaldan yaqin qo'shniçilik munosabatlariga egaligi bois, bu hududlarda qipchoq lahjasi vakillari so'zlarini tadqiq qilishda va ikkala hudud vakillarining tilini qiyosan o'rganishda muhim amaliy va nazariy asoslangan holda o'zbek va qoraqalpoq tiliga xos dialektizmlar Xorazm qipchoq shevalari materiallari misolida dalillanishiga imkon bergan.

O'zbekiston va Tojikistonning turli shaxar, viloyat va vodiylaridagi xofizlar ijro etish uslubida ba'zi farqlar mavjud. Masalan, ma'lum maqom yo'li Buxoro va Samarqanda bir turli ijro etilsa, Farg'ona va Toshkentda boshqacha, Xo'jand va Tojikistonning boshqa viloyatlarida bir hil, Xorazmda esa yana bo'lakcha uslubda ijro etiladi Bunday tartibda shevaga ajratib muxokama yuritish juda ham to'g'ri bo'lmasa-da, maqom kuyi va ashula yo'llarini ijro etish uslubida ular orasida ba'zi farqlar bor. [2; 398].

Bu holat shinavdalar ijro uslubidan qat'i nazar, ma'lum musiqiy-estetik tayyorgarlik va maqom asarlari yoki boshqa yirik musiqa asarlarini eshitish mahoratiga ega bo'lishi lozimligini tasdiqlaydi. Shu munosabat bilan ijro uslublaridagi dialektizm masalasini chuqurroq o'rganish o'zbek-tojik xalqlari musiqashunosligining eng yaqin vazifalaridan biri bo'lishi kerak. Chunki sheva masalasining ochiq va xolis yechimi musiqiy meros va maqomlarni har xil chalkashliklardan xalos qiladi, ayrim kishilarning noto'g'ri qarashlarini tuzatishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda bu so'z xalq dostonlarini kuylaydigan ijodkor san'atkorni bildiradi. Baxshi cholg'u chertganida sozanda, she'riy parchalarni kuyga solib aytganda xonanda, matnlarni bir zumda to'qib ketadigan shoir, dostondagi hikoya parchalarini yoddan o'qiydigan so'z ustasi, harakat va mimika orqali ifodalovchi aktyor hamdir. Doston aytuvchisini turli hududlarda o'ziga xos shevasida: Xorazmda - dostonchi, baxshi yoki xalfa (ayol ijrochi); Qashqadaryo va Surxondaryoda — yuzboshi, baxshi, shoir; Samarqandda — baxshi, Xo'jand (Tojikiston) va O'sh (Qirg'iziston) viloyatlarida - soqiy yoki azanda, Farg'ona vodiysida (Namangan) —

baxshi yoki sannovchi, Qoraqalpog'istonda — baxshi va jirov deb aytishgan. [1; 46.].

Hozirgi vaqtda milliy musiqaga, xususan, cholg'u musiqa janrlarining mahalliy ko'rinishlariga, kuylarning rasmiy va ohangli jihatlariga, ijro uslublarining mahalliy va badiiy mezonlariga, ayniqsa, uning haqiqiy ongli holatlariga e'tibor) uni ijro etish imkonini beradi.

«Shashmaqom», «Xorazm maqomlari», «Farg'ona-Toshkent maqomlari» o'zbek mumtoz musiqa merosida juda katta o'rin tutadi. Maqom yo'llarida milliy va mahalliy musiqaning boy va rang-barang ohanglari, vazn xususiyatlari, doyra usullari va ashulalarda she'r matnlarini moslab tushira bilish qoidalariga bog'liq qator tomonlari mujassamlangan. Bu holat, ayniqsa, ijrochilik madaniyatida namoyon bo'ldi.

Xorazm shevalarining tadqiqotchisi Fattoh Abdullayev ilmiy ishlari o'zbek adabiy tilining tarixi, dialektologiyasi, leksikasi, fonetikasi, grammatikasi, shuningdek, badiiy nutq masalalariga bag'ishlangan. F.Abdullayev Xorazm shevalarini tadqiq qilib, ularning dialektologik xaritasini tuzgan va tasnifini bergan. [5.].

Xorazm-qipchoq shevalari tarixiy, ijtimoiy va siyosiy omillar asosida asrlar davomida shakllangan leksik, morfologik va sintaktik xususiyatlariga ko'ra boshqa o'zbek-qipchoq shevalaridan grammatik jihatdan farq qilishi isbotlangan.

Xorazmning qipchoq shevalarida qo'llanilgan leksik-semantik dialektikaning genetik tarkibi aniqlangan, ularning ma'nolaridagi til taraqqiyoti qonuniyatlari hamda Xorazmning boshqa turkiy tillari bilan solishtirganda lingvistik va ekstralingvistik jarayonlarda sodir bo'layotgan bosqichma-bosqich o'zgarishlar aniqlangan.

Xorazm qipchoq shevalari lug'at tarkibining asl turkiy va o'zlashma qatlamlari aniqlanib, bu qatlamlarning shevalar leksik fondining mavzu guruhlaridagi nisbati o'zgaruvchan bo'lishi, olinmalarning xalq turmush tarziga mos ravishda kirib kelishi kabi o'ziga xos xususiyatlari aniqlangan va Xorazm qipchoq shevalari so'z boyligini o'zbekistonning boshqa mintaqalaridagi qipchoq shevalari bilan qiyoslash

asosida ularning o'zaro farq va umumiyliklarining kelib chiqishiga sabab bo'lgan munosabatlari aniqlanib, bir millat vakillari sifatida har qanday vaziyatda saqlanib qolgan mushtarak leksikgrammatik birliklari ochib berilgan.

Ba'zi cholg'u asboblari o'rtasidagi mahalliy farqlarni ularning tuzilishi va tembr-akustik xususiyatlarida ko'rish mumkin. Masalan, Xorazm dutori O'zbekistonning, xususan, Farg'ona viloyatining boshqa sheva zonalari dutoridan kosaning nisbatan kichikligi, dastasi ingichka va kaltaligi, akustik va tembr xususiyatlari bilan ajralib turadi.

Xorazm va Farg'ona-Toshkent maqomlari ham tanbur va dutor jo'rligida ijro etilgan. XX asardan boshlab Xorazm maqomlari tor va doyra jo'rligida aytilib kelindi. Buxoro maqomlarini ijro etishda yetuk xonanda-hofizlar yakkanavoz uslubida asosiy sho'balarni aytib, taronalar ansambl uslubida ijro etilgan. Ular ijro jarayonida an'anaga qat'iy rioya qilishlari lozim edi. Xorazm maqomlari va Farg'ona-Toshkent maqomlari mahalliy ijro an'analari va uslublarida, yakkanavoz tarzda (ayrim holatlarda erkin, badihago'ylik uslublarida) ijro etilgan. [1; 96.].

Xorazm o'lkasining mahalliy uslubi, avvalo o'zining musiqiy koloridi bilan ajralib turadi. U mahalliy qo'shiqlar intonatsion-kuy tuzilishi hamda talqiniga o'z ta'sirini ko'rstadi. Xorazm uslubining Turkman va ozarbayjon musiqasi bilan ma'lum darajada yaqin erkinligi ham shubhasizdir. Xorazm xalq musiqasining o'ziga xos mahalliy xususiyatlari dostonlar ijrosi ham kiradi. Agar O'zbekistonning barcha viloyatlarida dostonlar musiqasi, odatda rechitativ-deklamatsion xarakterda bo'lib, Xorazmda ular yorqin ifodali qo'shiqlar bilan farq qiladi hamda, O'zbekistonning boshqa viloyatlarida bo'lganidek, do'mbira bilan emas balki, tor, dutor, g'jjak, doira jo'rligida aytiladi. [3.].

Toshxuvuz shevalarini lingvistik o'rganish va tasniflashga katta e'tibor berilgan, shevalardagi leksik qatlamlar, shevalarning leksik-semantik xususiyatlari, lug'at va matnlar kiritilgan. Lug'at 3000 dan ortiq so'zni o'z ichiga olgan bo'lib, ularning 2000 ga yaqini birinchi marta leksikografik manbalarga kiritilganligi muhim ahamiyatga ega.

O'zbek tilining o'g'uz va qipchoq shevalari keng o'rganilganiga qaramay,

Xorazm qipchoq shevalarining lugʻat tarkibi va grammatikasi tizimli va monografik jihatdan oʻrganilmagan. Bu masala umumiy yoki baʼzi ulamolar tomonidan zikr qilingan.

Orolboʻyi qipchoq shevalarining ayrim jihatlari tadqiqida Y.Ibragimov tomonidan bajarilgan ishlar alohida ahamiyatga ega. Xorazm qipchoq shevalarini Orolboʻyi oʻzbeklari shevalari bilan qiyosiy tadqiq qilishda gʻoyat muhim manbadir. Soʻzlarning lahjaviy oʻzgarishi bilan bogʻliq koʻpgina masalalar bevosita yoki bilvosita adabiy nutq madaniyati bilan bogʻliq. Shevashunoslik va lisoniy jugʻrofiyaning aniq muammolari boʻyicha monografik tadqiqot sifatida doktorantlar, talabalar, ona tili oʻqituvchilariga adabiy nutq koʻnikmalarini oʻstirish va takomillashtirishda beqiyos yordam berishi shubhasiz. Oʻzbek dialektologik atlasining yaratilishida ham bu tadqiqot ahamiyatli boʻlib, til taraqqiyotini tarixiy tadqiq etish, bu masalada hozirgacha chop etilgan ishlar saviyasining tegishli salmogʻini belgilash, til hodisalari variantlarining hududiy tarqalish manzarasi haqida aniq tasavvur olish imkonini beradi. [5.].

Xorazm vohasi oʻzbek musiqa sanʼatida oʻzining ijrochilik va qoʻshiqchilik anʼanalari bilan ajralib turadi. Voha oʻz yoʻnalishlari doirasida bayon obrazlariga boy, maqom dostonlari va xalq tomoshalari yaratilgan; Mahalliy sheva va turmush darajasi asosida shakllangan qoʻshiqchilik anʼanalari oʻziga xos vokal imkoniyatlari, jozibali lahzalar va hayratlanarli janglar, beqiyos sehrli ohanglarga ega. Qoʻshiq va musiqa sohalari nihoyatda rivojlangan boʻlib, ular turli ifoda usullariga asoslangan.

Komiljon Otaniyozov – chiroyli, gozal va yoqimli ovoz soxibi boʻlgan. Uning ijrosida, yani musiqiy ohang talqinida soʻz va oxangni mutanosibli, burro talaffuz, jozibali talqin va soz bilan honishni boytish hususiyatlari kuchli boʻlgan. Shu bois, u anʼana va zamon munosabatlariga alohida eʼtibor bilan yondashgan. Yaratgan asarlari anʼana asosida boʻlganligi bilan birga zamon ruhi bilan suʻgorilgandir. Mumtoz asarlarda esa kuproq har ikki jarayonni uygunlashtirishga harakat qilgan. [4; 42.].

Xorazm cholgʻu asboblari ham oʻziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi.

Masalan, yuqorida eslatilgan bulamon, garmon cholg'u asbobi respublikamizning faqat Xorazm viloyatida uchraydi. [3.]. XIX-asrning ikkinchi yarmidan boshlab bugungi kungacha Xorazmda keng foydalanilib kelinayotgan garmon ham huddi shu o'lka mahalliy uslubining o'ziga xos xususiyatlaridan biri bo'lib qoldi.

Ayrim cholg'u asboblarining mahalliy farqi ularning tuzilishi va tembr-akustik xususiyatlarida namoyon bo'ladi. Masalan, Xorazm dutor kosasi hajmi jihatidan nisbatan kichik, dastasi yupqaroq va kaltaroq bo'lib, akustik va tembr xususiyatlariga ko'ra O'zbekistonning boshqa mahalliy hududlaridan, xususan, Farg'ona musiqa folkloridan ajralib turadi. Bu yerda oddiy, ammo esda qolarli, tematik jihatdan rang-barang qo'shiqlar va ixcham formatdagi qo'shiqlar ajralib turadi. Ayniqsa, ayollarning qo'shiq va qo'shiqlari mashhur.

Xorazm musiqa uslubida xalfalar san'ati ham diqqatga sazovordiz. Xorazm xalfachilik san'ati ikki shaklda kuylanib keladi.

1. Yakkaxon ijrochilik.

2. Ansambl tarzida guruhli ijrochilik.

1. Yakkaxon xalfalar, odatda doston qo'shiqlaridan tortib to'y-xasham ("yor-yor", "Kelin salom", va boshqa) qo'shiqlarni cholg'usiz kuylaydilar (ustozlar Roziya Matniyoz qizi, Poshsho Saidmamat qizi, Sadoqat Xudoybergan qizi va boshqa).

2. Ansamblli xalfalar lapar, yalla, o'zlari ijod qilgan qo'shiqlar hamda doston qo'shiqlarini doira, garmon jo'rligida kuylaydilar (ustoz ijrochilar Ojiza, Nazira Sobirova, Onajon Safarova, Bibi Shoira va boshqa). [3.].

O'zbekistonda har bir vohaning o'ziga xos musiqiy an'analari mavjud. Farg'ona-Toshkent vohasining mumtoz musiqasi shu yerda yashaydigan xalqlarning turmush tarzi, mashg'uloti va etnik hayoti asosida vujudga kelgan. Ushbu voha mumtoz musiqasiga maqom yo'llarida yaratilgan asarlar kiradi. Bular: «Bayot I—V», « Gulyor-Shahnoz I—V», «Dugoh Husayniy I—VII», «Chorgoh I-V» lar. Shu bilan birga, vohaga xos bo'lgan cholg'u turkumlari, surnay yo'llari va ayniqsa, katta ashula janri alohida e'tiborga loyiqdir. Farg'ona — Toshkent mumtoz musiqa namunalari orasida Shashmaqomga nisbatan soddaroq, xalq ashulalari, katta ashulalar va qo'shiq janrlarining ta'sirida yaratilgan juda ko'p

asarlar mavjud. Bu vohaning mumtoz musiqasiga sejjilolik, kuychanlik, joziba va shu bilan birga, erkinhk xosdir. Shu bois, bu vohadan ijrochilik yo'llariga ega bo'lgan sozanda va xonandalar ko'p chiqqan. Jumladan, Erka qori Karimov, Mamatbuva Sattorov, Jo'raxon Sultonov, Ma'muijon Uzoqov, Usta Ro'zimat Isaboyev, Abduqodir Ismoilov, G'anijon Toshmatov, Yunus Rajabiy, Faxriddin Sodiqov, Fattohxon Mamadaliyev kabi ustoz san'atkorlarni tilga olishimiz mumkin.

Xulosa, Xorazm musiqa shevasi, milliy xususiyatlari barcha mahalliy uslublarda yaqqol ifodalangan bo'lib, ular xalqning tarixiy turmush sharoiti milliy madaniyat bilan uyg'unlashgan. Musiqa o'zi yaratilgan zaminda yashovchi xalqning o'ziga xos turmush tarzi, tili, tarixi, shevasi, raqs, cholg'u asboblari va to'y-marosimlarining muhim jihatlarini o'zida mujassam etgan. Shu bois, yoshlarda o'z Vataniga, xalqiga, milliy qadriyatlariga muhabbat, ongli munosabatni shakllantirishda beqiyos ahamiyatga egadir.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR

1. R.S. Abdullayev. O'zbek mumtoz musiqasi. Toshkent "Yangi nashr" 2008.
2. Isxoq Rajabov Maqomlar. Toshkent- 2006-yil.
3. <https://cyberleninka.ru/article/n/o-zbek-musiqasida-mahalliy->
4. S.Begmatov. Xofizlik san'ati. Toshkent – 2007.
5. file:///D:/Новая%20папка/Alimova_Shahnoza_Maqsudovna_Avtoreferat
6. Yuldoshev, U. Y. (2021). PEDAGOGICAL-PSYCHOLOGICAL APPROACHES TO THE PROFESSIONAL PREPARATION OF THE FUTURE MUSIC TEACHER. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS*, 2(10), 56-61.
7. Yuldoshev, U. (2023). EFFECTIVENESS OF SPIRITUAL AND ETHICAL EDUCATION OF STUDENTS THROUGH CULTURAL AND ARTISTIC EVENTS. *American Journal Of Social Sciences And Humanity Research*, 3(12), 342-345.
8. Юлдошев, У. Ю. (2019). Музыка укитувчиси мутахассислигининг

замонавий модели ва профессиограммаси. *Современное образование (Узбекистан)*, (9 (82)), 47-53.

9. Юлдошев, У. Ю. (2017). Эксклюзивные свойства педагогической технологии в преподавании музыки. *Молодой ученый*, (22), 207-209.

10. Юлдошев, У. Ю. (2020). РОЛЬ АРТИКУЛЯЦИИ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЕ МАКОМА. In *АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ СОВРЕМЕННОЙ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ* (pp. 87-89).

11. Yuldoshev, U. (2018). Problems of Choosing Methods and Technologies in Musical Pedagogics. *Eastern European Scientific Journal*, (2).

12 Юлдошев, У. Ю. (2024). ОЛИЙ ПЕДАГОГИК МУСИҚА ТАЪЛИМИ ТИЗИМИДА МАҚОМ САНЪАТИ МАСАЛАСИ. *Ta'limda raqamli texnologiyalarni tadbiq etishning zamonaviy tendensiyalari va rivojlanish omillari*, 30(2), 133-139.

13. Sheraliyevna, S. D., & Yuldoshevich, Y. U. (2024). LEVEL OF VOCAL SINGING PERFORMANCE OF SPECIALIZED SCHOOL STUDENTS WITH DISABILITIES. *ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ*, 42(3), 141-146.

14. Yuldoshevich, Y. U. (2024). ТА'ЛИМ СИФАТИНИ ТА'MINLASHDA OCHIQ DARSLARNING O'RNI. *Ta'limning zamonaviy transformatsiyasi*, 5(1), 223-226.